

Biró Tamás

A Rabbiképző „nyelvi tájképe”

Előzmények és az első évtized

2014 őszén Oláh János z”l tanár úr meghívott, hogy óraadóként szabadon választott kurzust tartsak az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetemen. Több cím közül végül egy nyelvészeti témáját választott ki, így nyelvtörténeti kurzussal mutatkoztam be nála. Következésképp egy olyan dolgozatot ajánlok az emlékének, amely ötvözi a nyelvészetet kedvenc kutatási területével, az Országos Rabbiképző Intézet történetével.

VARIÁCIONISTA SZOCIOLINGVISZTIKA ÉS A KORAI RABBIKÉPZŐ

A *szociolingvisztika* a nyelvészetnek az a területe, amely a nyelv és beszélői viszonyát, a nyelv és a társadalom kapcsolatát vizsgálja.¹ Foglalkozik többek között a társadalmat alkotó egyes rétegek, csoportok nyelvi jellegzetességeivel, a nyelv változataival például társadalmi-gazdasági (szociolektus), földrajzi (dialektus), foglalkozási (szaknyelvek), etnikai (etnolektus), vallási (religiolektus) dimenziók mentén; udvariassági formákkal (tegezés és magázás); többnyelvű társadalmak nyelvi viselkedésével (kódkeverés, kód-

¹ Magyarul elérhető bevezető tankönyv például: Wardhaugh 1995.

váltás, pidzsin és kreol nyelvek); a nyelvvel mint egymást átfedő (nemi, szexuális, etnikai, vallási, kulturális stb.) identitásformák megjelenítési eszközével; a nyelvi normákkal, nyelvpolitikával és nyelvújítással; a nyelvi változások társadalmi vetületeivel; stb.² Gyakran *variacionista nyelvészetnek* (*variationist linguistics*) is nevezik William Labov munkássága óta,³ mivel nyelvi változatok egymáshoz való viszonya, ezek társadalmi funkciói, a közöttük való választás kérdései kapcsolják össze a szociolingvisztika ezen részterületeit.

Képzeljük el Bacher Vilmost, a Rabbiképző ifjú tanárát, amint 1877. november 15-én megfogalmaz egy mondatot. A címzett és a szituáció függvényében először el kell döntenie, egyáltalán milyen nyelven is hangozzék el ez a mondat: magyarul, németül, héberül, esetleg más nyelven? Beszélt, de legalábbis olvasott még franciául, angolul, latinul, görögül, arabul, arámiul, szírül, perzsául, törökül és szanszkritul. Liptószentmiklósi gyermekkorán révén valószínűleg szlovákul és jiddisül is megszólalhatott volna aznap.⁴ Fia, Bacher Ernő így emlékezik:

Még az iskolában is legendákat terjesztettek róla, mert ő volt az egyetlen érettségiző diák, aki latin verset görögre és görögöt latinra eredeti versformában tudott fordítani, anélkül, hogy könyvbe, jegyzetbe, szótárba kukkantott volna. Mire Lipcsében doktorált, majd Boroszlóban elvégezte a rabbiképzőt, tudott perzsa, héber, szanszkrit, arab, latin, görög, angol, francia és német

² Vö. például: Chambers 2003. Első mondata mindjárt programszerűen kimondja, hogy a nyelvi változatok használatának társadalmi jelentése, jelentősége van: „This book is about language variation and its social significance” (1).

³ Vö. például: Sándor 2016.

⁴ Komlós Aladár szerint „előbb tud németül és tótul [szlovákul], mint magyarul” (Komlós 2008: 127).

szöveget olvasni és fordítani. [...] Legbüszkébb mégis magyarságára volt. Mikor Ferenc József meglátogatta a Rabbiképzőt, a király kérdésére egyedül apám válaszolt magyarul. Azt akarta, hogy ország-világ lássa: a mi rabbiképzőnk magyar intézmény.⁵

Mint látjuk, ebben a speciális szituációban, amikor a magyarul alig beszélő Ferenc József császár és király 1877. november 15-én meglátogatta a frissen megnyílt Rabbiképzőt, a praktikus szempontokat felülírták Bachernél a nyelvi ideológiai, nyelvpolitikai szempontok. A nyelvválasztással az identitását fejezte ki, az általa képviselt intézményt pozicionálta.

Az Országos Rabbiképző Intézet a magyar nyelvű zsidó tudományosság fellegvára, a neológia,⁶ a magyarosodó-polgárosodó zsidóság zászlóshajója volt. Felállításának célja olyan rabbik kinevelése, akik magyar nemzettudattal felvértezve, ékes magyar nyelven képesek ötvözni a magyar kultúrát a zsidó hagyományokkal, a modern tudományokat az ősi tanítással, a felvilágosodás értékeit a több évezredes hittellel – írtam korábban.⁷ A nyelvi realitás azonban ennél komplexebb volt az intézmény felállítását megelőző és követő évtizedekben. Márpedig a variacionista szociolingvisztika „[m]egtanította a nyelvészeti gondolkodást arra, hogy a nyelv milyen szoros szálakkal kötődik a valósághoz.”⁸ Megfordítva: a történeti szociolingvisztikai kutatás révén új irányból közelíthetjük meg a Rabbiképző történetét, és jobban megérthetjük annak min-

⁵ L. I. 1962: 3. Lásd még Hevesi Simon szavait Bacher Vilmos temetésén: „Megértése előtt egység volt a zsidóság egész több évezredes literatúrája, héber, arámi, arab vagy perzsa, görög vagy újkori nyelv ruhájában.” (Idézi: Frojmovics – Komoróczy – Pusztai – Strbik 1995: 315; valamint: Oláh 2020b: 40.)

⁶ A neológia meghatározása kapcsán lásd: Biró 2016.

⁷ Biró 2013: 248.

⁸ Sándor 2016: 52.

dennapjait, árnyaltabb képet rajzolhatunk működéséről. Abban bízom, hogy jelen tanulmányom egy komolyabb projekt előmunkálatává válhat.

A NYELVI TÁJKÉP FOGALMA

„A szociolingvisták ma már nemcsak jegyzetfüzettel és diktafonnal járnak a világot, digitális fényképezőgép is van náluk, amivel pillanatképeket rögzítenek arról, ami időközben »nyelvi tájkép-ként« vált ismeretessé.”⁹ A *nyelvi tájkép (linguistic landscape)*, a többnyelvűség és a kódválasztás vizuális megjelenése a vizsgált közösség életterében, napjainkban fontos fogalom a szociolingvisztikában. Sok mindent megtudunk a közösségről, ha megfigyeljük, mely feliratok milyen nyelven vagy nyelveken jelennek meg, és többnyelvű feliratok esetén mi ezek sorrendje, aránya.¹⁰

Személyes kedvencem az 1. sz. képen látható „pillanatkép”, amelyet egy hanukai gyertyákat tartalmazó dobozról készítettem. A rajta lévő feliratok nyelvválasztásai az elmúlt két évszázad globális zsidó társadalomtörténetét mutatják be. A doboz tetején található *Chanuka candles* és *kosher* szavak angolul (angolos helyesírással) jelennek meg, hiszen ma már – a zsidó világon belül

⁹ Blommaert 2012: 5. Magyar fordítás: <http://www.nytud.hu/nyelvitajkep/>, utolsó megtekintés: 2022. július 10.

¹⁰ Például Loulou Edelman az amszterdami és a frízöldi nyelvi tájkép elemzése során nem csupán az identitásformákat, hanem a különböző (hagyományos és bevándorló) csoportok „vitalitását”, a hatalmi viszonyokat (*power structures*) és a globális közvetítőnyelv, az angol (illetve más idegenforgalmi célcsoportok nyelve) szerepét is elemezte. Lásd: Edelman 2010. Egy másik példa, sok fényképpel, Laihonon kutatása szlovákiai magyar falvakban, lásd: Laihonon 2012.

is – ez a *lingua franca*. A *ch* betűpáros az angol ortográfiában a [tʃ] affrikátát jelöli általában, de zsidó kontextusban az erős [h] hangot – ezt az írásmódot talán az Amerikába a 19. század elejétől kívándorló német zsidók honosították meg. Ugyanezt a világot idézi meg a fényképen a kotta: az ismert hanukai dalt németes átírásban olvashatjuk (*Maos zur j'schuati...* – magyar átírásban *máoz cur jesuáti* lenne). Az egyre jelentősebb frankofón zsidó piac kedvéért a doboz alján franciául is olvashatjuk, hogy az 45 gyertyát tartalmaz. Igaz, a francia szórendet követő főnévi szerkezetben az ünnep neve ismét a német eredetű angolos írásmóddal jelenik meg.

1. sz. kép

Hanukai gyertyákat tartalmazó doboz, 21. század eleje
(forrás: a szerző saját felvétele)

Egy száz évvel korábbi példát láthatunk a 2. sz. képen, a mezőkövesdi Schwartz István (jelen tanulmány szerzőjének nagyapja) által gyermekkorában összefirkált iskolai bibliát. A címlap kétnyelvű, de messze nem tükörfordításai egymásnak, hanem két különböző könyvkultúrában pozicionálják ugyanazt a kötetet. A

hagyományos héber elnevezések (*hamisa humsé Tóra* 'a Tóra öt könyve', illetve *Széfer Vajikra* 'Vajikra könyve') mellett az akkultúrárodott magyar-zsidó szóhasználat szerepel: *A Tóra. Mózes III. könyve*. A cím alatt eltérő információt, funkciót emel ki a kiadó:

im haataka hagarit ('magyar¹¹ fordítással'), illetve *iskolai használatra*. A két címlapon a fordító neve sem ugyanúgy szerepel, hiszen két világnak, két hagyománynak, két kultúrának, két társadalmi

2. sz. kép

Mózes III. könyve Bernstein Béla fordításában, Schwartz (Szegő) István által összefirkálva (forrás: a szerző saját felvétele)

közegnek szól a két címlap: dr. Bernstein Béla a héberben Dov Bernstein, a nagytiszteletű mesterünknek és tanítónknak, rabbi Jehudának – az igaz emléke legyen áldássá – a fia. A kiadó Schlesinger József, héberül Joszef Schlesinger, Budapest (a VII. Királyutca 1. cím csak magyarul jelenik meg), a kiadás dá-

tuma pedig 1904, héberül viszont [5]662.¹² Schwartz István a nevét néhol Schwartz Pista-ként írja, máshol, felnőtt írással, Schvarcz-ként látjuk a kötetben. A héber oldal közepén ceruzával, váratlanul, a maszoretikus dallamjegyek arámi eredetű nevét, askenázi kiejtéssel, magyar átírásban látjuk: *kádmó{n} azlo tlıso k[tano]*.

¹¹ Szó szerint: 'Hágár nyelvű fordítással'. A bibliai Hágár és Magyarország (magyar nyelv stb. – vö. lat. *Hungaria, Hungarus*) „azonosítása” – az [n]-nek a héber nyelvtantól nem idegen asszimilációja árán – középkori eredetű.

¹² Az 5662. zsinagógai év valójában az 1901/02. évnek felel meg. Apróság: Schwartz István is 1904-ben született.

Digitális fényképezőgéppel sajnos nem tudok hasonlóan soknyelvű pillanatképeket rögzíteni a 19. századi Rabbiképző életéből, míg levéltári anyagok, könyvekben megjelenő széljegyzetek ilyen módon történő feldolgozása egy jövőbeli projekt feladata lehetne. Így hát dolgozatom címében idézőjelbe kell tennem a *nyelvi tájkép* kifejezést, és egyéb forrásokból igyekszem rekonstruálni a korabeli nyelvi viszonyokat – valamint a nyelvi viszonyok által visszatükrözött társadalmi kapcsolatokat.

EGY ELKÉPZELT „NYELVI TÁJKÉP” 1806-BÓL

Még meg se nyílt az új intézmény, amikor már szokássá vált,¹³ hogy a budapesti Országos Rabbiképző Intézet történetét egy korai maszkil (a zsidó felvilágosodási mozgalom képviselője), természetudós és rabbi, a bajorországi *David Friesenhausen* 1806-ban József nádornak benyújtott folyamodványával kezdik elbeszélni. Oláh János is így tett,¹⁴ tegyük tehát mi is így.

¹³ Az izraelita hitfelekezet szervezési ügye (*Pesti Napló*, 1871. augusztus 26. 1–2.). Itt *Kohn Dávid* névvel jelenik meg a valóban kohanita származású Friesenhausen. Ugyanezt találjuk Rannicher J. osztálytanácsos 1874-ben kelt emlékiratában is (*Pester Lloyd*, 1874. március 6., közli Blau 1917, reprintben: Oláh 2017). Az 1806-ban benyújtott emlékiratot – szerzőjének név szerinti említése nélkül – Schweiger Márton, az Országos Izraelita Iroda elnöke is érintette a Rabbiképző megnyitó ünnepségén elmondott beszédében (lásd: Bánóczi 1888, reprintben: Oláh 2017). Az *Egyenlőség* 1896. május 8-i számában ismét olvashatunk a Rabbiképző történetéről (7–8). Itt a magyar (!) zsidóságtól származik a beadvány: „József nádortól már 1806-ban kért zsidó főiskolát a magyar zsidóság”. Valószínűleg Büchler Sándor úttörő tanulmánya a magyarországi haszkala egyes képviselőiről lehetett az a munka, amely beemelte Friesenhausen nevét a narratívába. Lásd: Büchler 1900.

¹⁴ Oláh 2017: 7.

Az új rabbiképző, eszerint a javaslat szerint, „egyrészt Ferencz császár kormányzásának áldásos voltát hirdetné, másrészt pedig alapját képezné a zsidóság boldogságának, oly rabbikat és hitoktatókat képezvén ki, akik tanítási példával az emberi és polgári kötelességek jobb fogalmával ismertetnék meg a népet.”¹⁵ Ne feledjük, a Napóleon-féle Nagy Szanhedrin összehívása után (de megalakulása előtt) vagyunk néhány hónappal, és a francia uralkodó által feltett tizenkét kérdés közül három a rabbik jogállására vonatkozott. A Habsburg Birodalomban is várható volt, hogy rövidesen igény lesz a felvilágosult, a polgárosodó társadalom elvárásainak megfelelő, az uralkodó iránt lojális zsidó vallási vezetői rétegre. Chorin Áron ezekben az években lép fel újításai-
val, a németországi reform is még csak a szárnyait bontogatja, a seeseni (1810) és a hamburgi orgonás reformzsinagóga (1818) még a jövő zenéje. Bő egy évtizeddel vagyunk a zsidóság tudományos kutatását meghirdető *Wissenschaft des Judentums* mozgalom, és két évtizeddel a magyar reformkor előtt.

Vajon milyen lett volna ennek az intézetnek a „nyelvi tájképe”, ha megvalósul? Büchler Sándor leírja, hogy nem maradt fenn a levéltárban a folyamodvány melléklete, a tervek részletesebb bemutatása. Azonban Friesenhausen szót ejt erről a *Moszdot tevel* című főművében (Bécs, 1820), melynek első része kopernikuszi csillagászattal, második része eukleidészi geometriával foglalkozik, a harmadik rész azonban a szerző „erkölcsi végrendeletét” tartalmazza.¹⁶

¹⁵ Büchler 1900: 114. Az eredeti német szöveget is közli: „Da der Inhalt des Planes hauptsächlich darin besteht, in Seiner K. K. Majestäts Staaten auf Kosten der jüdischen Nation einige Schulen anzulegen, und in denselben zukünftige jüdische Rabbiner und Religionslehrer zu bilden, um dann dem Volcke durch Lehren und Beyspiel bessere Begriffe von den Pflichten des Menschen und des Bürgers beyzubringen [...]” (115).

Ellentétben a két generációval később megvalósult Rabbiképzővel, ahol a gimnázium és az egyetem szolgáltatta az alsó és a felső „tanfolyam” mintáját, Friesenhausen még a hagyományos héder és jesiva, valamint az elemi népiskolák modelljeiből indult ki. A korai tanulmányaik során tehetségesnek bizonyuló fiúk 9 éves koruk körül kerültek volna ebbe a – közepes méretű városban felállítandó – intézetbe, majd 12-13 éves korban léptek volna át az „alsó tanfolyamból” a „felső tanfolyamba”. A jesivákhoz hasonlóan, tizennyolc éves korukig vagy esküvőjükig tanultak volna a rabbiképzőben (nősülniük tizennyolc éves korukat megelőzően nem lett volna szabad).

A tervezett tananyag a rabbinikus és a világi tudományokat ötvözte, a diákok életkorának megfelelően. A különböző bibliai könyvek mellett talmudi traktátusokat, a felső tanfolyamon pedig a zsidó vallás jog alalművét, a *Sulhan arukh* egyes részeit is tanulták volna. A hagyományos oktatási formákkal ellentétben, Friesenhausen nagy hangsúlyt fektetett a (bibliai) héber nyelvtan (értsd: elsősorban a morfológia) oktatására: a forrásszövegek pon-

¹⁶ Cooper 2022. Cooper további idézetekkel szolgál a műből, amelyek Friesenhausen nyelvekről vallott felfogását illusztrálják. Tisztán látta, hogy csak nagyon kevesen voltak azok a maszkilok, akik mind nyelvíleg, mind tudományosan felkészültek az ő héber nyelven írt tudományos művének a megértéséhez. Leszármazottait felszólította e végrendeletében, hogy – ha módjuk van rá – két évente írjanak ki pályadíjat héber nyelvű tudományos művekre, akár a rabbinikus tudományok, akár a természettudományok terén. Fontosnak tartotta, hogy mind a fiúk (a tóratanuláshoz), mind a lányok (az imádkozáshoz) jól megtanuljanak héberül, és ezalatt a nyelvtani (alaktani) ismereteket értette. Szintén gyakorlati okokból írta elő a befogadó nemzetek nyelvének az ismeretét, külön kiemelve azokat a nyelveket, amelyeken a tudomány hozzáférhető: ezek a német, a francia és az angol. E három nyelv közül legalább az egyiknek az ismeretét – amelyiknek a „tanulása könnyebb a többinél” – elengedhetetlennek gondolta (76a).

tos megértése szerinte előfeltételezte, ma így fogalmaznánk, a megfelelő nyelvi kompetenciák elsajátítását. Ezzel párhuzamosan – a zsidó felvilágosodás, a haszkala szellemében, Friesenhausen érdeklődési körének megfelelően és eltérve a héder és a jesiva hagyományos világtól – a tananyag a világi tudományok számos területét is felölelte volna: számтан, mértan, csillagászat, természettan (fizika), természetrajz (biológia, geológia, kémia), földrajz, világtörténet, retorika, bölcsészet.¹⁷ A megvalósult rabbiképzők a humboldti szellemben jöttek létre, egy átalakuló német felsőoktatás mintáit követve, de Friesenhausen előtt még a középkori *hét szabad művészet* példája lebeghetett. Ezt tükrözik a tervei, ha a dialektikának a rabbinikus irodalmat, a zenének a liturgiát, a grammatikának pedig a bibliai héber, német, latin (és esetleg a magyar) nyelvtant feleltetjük meg.

A Friesenhausen-féle rabbiképző „nyelvi tájképe” tehát meglehetősen komplex lett volna. A vallásos tárgyak bibliai, rabbinikus és középkori héber nyelvű, valamint (talmudi) arámi nyelvű szövegekre épültek volna, míg a világi tárgyak – minden valószínűség szerint – német nyelvű tankönyvekre. A feltehetően jiddis (vagy Jüdischdeutsch) anyanyelvű gyermekek azzal szembesültek volna, hogy a haszkala szellemében két „tisztá” nyelvet kell elsajátítaniuk, a nyelvtani alapoktól az irodalmi és tudományos művek olvasásáig: a bibliai hébert és az irodalmi németet. Emellé még belépett volna a latin (azon fiúk kivételével, akik az intézet megnyitásakor már idősebb korban kezdik el tanulmányaikat), és beléptek volna a „hazai nyelvek”.

Utóbbi alatt a környező népek nyelveit érthetjük, amelyek közt a zsidók éltek, így például a magyar többségű területeken a

¹⁷ Büchler 1900: 116–117.

magyar nyelvet. A Magyar Királyság más területein a szlovák, román, ruszin vagy délszláv nyelveket, a Habsburg Birodalom egyéb területein egyéb nyelveket. Ne felejtjük: Magyarországon 1844-ig hivatalos nyelv a latin,¹⁸ a század első felében a magyar anyanyelvű lakosság számaránya nem éri el az 50%-ot. 1806-ban II. József német nyelvet előíró rendeletének emléke még élénken él, és a nyelvújító mozgalom is még csak szárnyait bontogatja. Akár a politikai uralkodó osztályt nézzük, amelynek kegyeit el kellett nyerni a zsidók helyzetének javítása érdekében, akár a városi polgári réteget, amelybe az ekkor még nagyon kis számú felvilágosult zsidó tartozni szeretett volna, 1806-ban a német volt a domináns nyelv. Három-négy évtizedet kell majd még várni, amíg a magyar nemzeti mozgalom elég markánsná válik ahhoz, hogy a zsidóság egy számottevő része a magyar identitás felé, és így a magyar nyelv felé fordulhat.

David Friesenhausen idejében tehát még nem beszélhetünk arról, hogy a magyar nyelv – túl a pragmatikus szempontokon – különös szerephez jutott volna. A német, ezzel szemben, a világi tudomány nyelveként jelenik meg, a francia és az angol mellett.¹⁹

LŐW LIPÓT ÉS A REFORMKOR

A Rabbiképző előtörténetének következő fejezete Lőw Lipót híres nyílt levele, amely 1844-ben jelent meg a *Pesti Hírlap*ban, „a zsidóemancipáció ügyében”. Ennek végén ezt olvashatjuk:

¹⁸ A 1836. évi III. törvénycikk már bizonyos hivatalos funkciókban engedélyezi a magyar nyelv használatát.

¹⁹ Friesenhausen 1820: 76a.

Ha tehát kormányunk synedrion megtartását parancsolni méltóztatnék – és a' kormány parancsolatja nélkül a' synedrion csupa lehetlenség – akkor hasznos, sőt multhatlan volna, hogy vallásbeli szervezetünknel fogva nemcsak rabbik, hanem más művelt zsidó theologusok is a' synedrion tanácskozásai határozataiban részesüljenek. De mivel alig remélhető, hogy a' synedrion indítványa már most valósuland, mindenek előtt kívánatos volna, hogy a' magyar zsidóság saját költségére SEMINARIUMOT alapítson, hol a' jövő rabbik korszerű módon neveltessenek, s nemcsak theologikai műveltséget érjenek el, hanem főképen a' honi nyelvnek teljes birtokába is jőjenek. Ezen rendszabás kétségkívül legszebb gyümölcsöt hozna; s ha kegyed ismeretes emberszeretete s hazafiságánál fogva megengedné, hogy a' rabbi *seminarium alapítása* végett becses lapjában *aláírás* nyitassék, bizonyára mi zsidók ezen jótéteményt buzgó hálával ismernők meg, és ekképen a' synedrion alapos módon készülné elő.²⁰

Lőw Lipót, ekkor nagykanizsai főrabbi, négy év múlva a nyílt levél címzettjének, Kossuth Lajosnak a seregében tábori rabbi. 1835-ben érkezett Magyarországra, 1844-től kezdve magyarul prédikál, még ha akcentussal is,²¹ 1845-től beszédeit publikálja.²²

²⁰ Lőw 1844: 376. Idézi például: Komoróczy 2013: 582–583, valamint Oláh 2017: 8.

²¹ A *Hon* nekrológja szerint kiejtésén mindvégig érezhető maradt az idegen akcentus (*A Hon*, 1875. október 14. esti kiadás, 2.; Komlós 2008: 34): „Messze idegen földről vándorolt be hozzánk, azon Morvaországból, melyet pár évtized előtt elenségeink szülőhelyének szoktunk tartani, de velünk együtt vett részt második hazája szabadságharczában s a szomorú napokban más hazafiakkal együtt szenvedett börtönt s üldöztetést. A magyar szót csak mint ifjú tanulta meg, kiejtésén folyvást észrevehető volt az idegen eredet, de ezen idegen volt az, ki nemcsak becses művekkel gazdagította a magyar irodalmat, hanem élete végnapjáig mint első vezérszerep vivő működött közre ama nagy, áldásdús társadalmi mozgalomban, hogy Izraelnek a Tisza s Duna partjain lakó fiai ne érezzék magukat többé idegennek e hazában.” Kollégái a temetésen mind magyarul, mind németül búcsúztatták.

²² Komlós 2008: 33–34. Krakauer Salamon már 1817-ben megjelentette magyar és német nyelven a Nagykőrösön (valószínűleg németül) elmondott zsinagógai hitszónoklatát (lásd: Komlós 2008: 55). Ez azonban visszhangtalan maradt, és a magyar nyelvű templomi beszédek sorát Lőw Lipót indította el. A következő évtől kezdve Steinhart Jakab (Arad) és Friedmann Ábrahám (Simánd) is magyarul prédikál (Komlós 2008: 34).

Ekkor már dübörög a reformkor, lezajlott a nyelvújítás első hulláma, az irodalmi életben Vörösmarty Mihály mellett éppen ezekben az években jelenik meg a fiatal Petőfi Sándor és Arany János, 1836 óta a magyar nyelv használható több hivatalos eljárásban, és néhány hónap múlva a magyar teljesen átveszi a latin-tól a hivatalos nyelv szerepét.

1840. április 19-én hangzik el Schwab Löw pesti rabbi V. Ferdinánd születésnapja alkalmából mondott német nyelvű beszéde, amely a magyar nyelv és irodalom ismeretét a zsidó közösség és az izraelita oktatásügy kiemelt feladatává teszi.²³ Ezzel egyidőben a zsidó származású írók, újságírók, tudósok egyre nagyobb számban fordulnak a magyar identitás és a magyar nyelv felé. Komlós Aladár szavaival: „az Adolf Duxok, Einhorn Ignácok, Gans Móricon, Zerffi Gusztávok még ha a német sajtó munkatársai is, a negyvenes évektől kezdve szellemben magyarrá válnak”.²⁴ Néhány elszórt, zsidó szerző által magyarul írt orvosi, műszaki, filozófiai munka után 1840-ben jelenik meg Bloch Móríc tórafordítása és *A zsidókról* című munkája, „a magyar nyelvű zsidó irodalom voltaképpen megindítója”.²⁵ Ugyanebben az évben születik meg az első magyar vers, *Egy izraelita érzeményci az 1840-iki dicsőséges országgyűlés végeztével májusban* címmel,²⁶ majd színre lép Heilprin Mihály és több magyar izraelita költő is.²⁷

²³ Fordítását adja: Bányai 2005: 132–133.

²⁴ Komlós 2008: 18. Lásd még 29, 56.

²⁵ Komlós 2008: 57. Tegyük hozzá: „A németül dolgozó hazai zsidók [...] már a nagy német irodalom színvonalára emelkedtek, a magyarul megszólaló izraeliták azonban nem ezen a színvonalon folytatták, hanem előlről kezdik az emelkedést” (Komlós 2008: 56).

²⁶ Komlós 2008: 55.

²⁷ Kőbányai 2015. Lásd még: Peremiczky 2007.

A magyarországi zsidóság magyar zsidókká való alakulásának legelső éveiben vagyunk tehát. A fenti idézetben a rabbi-szeminárium felállításának elsődleges célja az, hogy a következő generáció rabbijai korszerű teológiai neveltetést kapjanak: olyan rabbikká váljanak, akik – mint az a cikk megelőző mondataiból kiderül – „korunk szükségait” (szükségleteit) megfelelő módon „mélthatják”, akik megfelelő műveltség birtokában nem ellenszegülnek konokul a „kiélt [vallási] formák korszerű átalakulásának mind a zsinagógában, mind az iskolában”. Itt nem tudjuk nem felfedezni a korai Lőw Lipót reformtörekvéseit, melyeket a későbbi neológ narratíva olyannyira igyekezett elhallgatni.²⁸ Emellett hasonló jelentőségű az is, hogy az új rabbik „a honi nyelvnek teljes birtokába is jöjenek”. A határozott névelő, az egyes szám, a szerző személye és a kontextus – az ekkor még Kossuth Lajos által szerkesztett, magyar nyelvű folyóirat – egyértelművé teszi: itt már határozottan a magyar nyelvről van szó.

Szociolingvisztikai szempontból ennél többet nem tudhatunk meg ebből a cikkből Lőw Lipót elképzeléseiről. De nyilvánvaló, hogy a „theológiai műveltség” elérését csak a bibliai és rabbinikus héber, valamint az arámi nyelv(ek) segítségével tudta elképzelni. Az is valószínű, hogy a *Ben Chananja* főszerkesztője (mely német nyelvű folyóirat első száma szintén 1844-ben jelent meg) evidensnek tartotta, hogy a rabbijelöltek járatosak lesznek a német irodalmi és tudományos nyelvben, amelyet azonban nem anyanyelvként hoznak még a felállítandó intézménybe.²⁹

²⁸ Komlós 2008: 51.

²⁹ Turán (2012: 42*–43*) a haszkalán, a zsidó felvilágosodáson belül két pólust, két mintázatot különböztet meg. Az egyikben (*Wissenschaft des Judentums*,

NYELVPOLITIKA A RABBIKÉPZŐ TERVEIBEN:
AZ ÖTVENES ÉVEKTŐL A MEGNYITÓ
ÜNNEPSÉGIG

A forradalom és szabadságharc leverése után a Haynau-féle hadisarcból 1850-ben létrejött az Izraelita Iskolaalap, amelynek célkitűzései közül az első egy rabbiszeminárium felállítása volt.³⁰

Ennek helyszínéként kezdetekben néhány alkalommal Bécs is felmerült,³¹ mint a Habsburg Birodalom fővárosa. Ez annak jele, hogy a szabadságharc bukását követően a magyar identitás – és így a magyar nyelvhez való kötődés – a zsidó közösségben kevésbé exponálódott: kinél csökkent, ki kevésbé adott hangot a magyarságtudatának, megint más esetekben a német kötődésű személyek juthattak inkább „mikrofonhoz”. Feltételezhető, hogy az Iskolaalap létrehozásában az 1850-es években szerephez jutó különböző – osztrák és magyar, zsidó és nem zsidó – személyek eltérő (esetleg a maguk számára sem pontosan megfogalmazott) elképzelésekkel rendelkeztek a felállítandó rabbiképző nyelvi viszonyairól. Az ifjú császár és a bécsi kormányzat olyan vallási vezetőket óhajtott, akik Bécshez lojálisak, és ilyen szellemben irányítják a magyar környezetben élő, modernizálódó, integrálódó, de a nem-

ném. 'a zsidóság tudománya') modern nemzeti nyelveken, például németül születnek elsősorban a publikációk. Emellett a zsidósághoz jellegzetesen mint (esetleg megreformálható) valláshoz közelítenek, nem mint nemzethez. A tudományos diskurzus pedig összekapcsolódik a befogadó társadalomban a zsidóság jogállásáról szóló párbeszéddel. Ezzel szemben a másik póluson (*hokhmat Iszrael*, héb. 'Izrael bölcselete') elsősorban héberül publikálnak. Lőw Lipót – írja Turán Tamás – egyértelműen az első mintázatba tartozik.

³⁰ Komoróczy 2012: 54–58; Csetényi 1941: 105–106.

³¹ Kern Jakab pesti kereskedőnek a helytartósághoz 1850-ben benyújtott beadványáról lásd Groszmann 2021 [1917]: 127. A Leo von Thun gróf által 1851-ben összehívott értekezletről lásd: Komoróczy 2012: 57.

zeti és vallási forradalmi hevületet elutasító közösségeiket. Vajon ez milyen nyelven lehetséges: németül vagy magyarul? A felállítandó rabbiképző nyelve a magyar(országi) zsidóság nyelvpolitikájától, utóbbi pedig a magyarságnak, a magyar nyelvnek és identitásnak a Habsburg Birodalomban betöltendő helyétől függött, amely ekkor még megoldásra, egy „kiegyezésre” várt.

Az 1860-as években a magyarországi zsidóság magyarosodása – mind identitásban, mind nyelvben – kétségtelenül folytatódik, a német nyelv ötvenes évekbeli erős pozíciói ellenére is.³² A Neumann Salamon és Kohányi Sámuel tankönyvein nevelkedő új nemzedék számos tagja megvalósította Kohányi bugyuta tankönyvi példamondatait: „Én kis koromban csak olá hul beszélhettem, de később csak magyarul beszéltem.” „Én németül is beszélhetek, de azért mindig csak magyarul beszélek.” „Én tótul is beszélhetendek, de azért mégis csak magyarul beszélendek.”³³ A Rabbiképző első évfolyamainak ezekben az években született növendékei – a nyugatra vándorlók kivételével – ennek a nemzedéknek lesznek példaszerű képviselői.

A Rabbiképzőre vonatkozóan számos tervezet készült az 1860-as években. Blau Lajos, amikor az Intézet fennállásának 40. évfordulójára megírja annak előtörténetét,³⁴ részletesen bemutatja többek között Brill Sámuel Löw pesti rabbi, Steinhartd Jakab aradi rabbi és Hirsch Márk ekkor óbudai rabbi 1864-es tervezetét is.³⁵

³² Vö. Komoróczy 2012: 48.

³³ Komlós 2008: 84. A példamondatok forrása: Kohányi 1861. Szimbolikus, hogy Kohányi Sámuel (1824–1905), a Pesti Izraelita Magyarító Egylet kisdédóvójának a vezetője, gyermekdal-gyűjtemények kiadója, még a latin ábécét sem ismerte, amikor tizenháromévesen Pestre érkezett, és hébertanításból tartotta fenn magát. Lásd: Bányai 2005: 123, 171.

³⁴ Blau 1917: 90; Oláh 2017: 10.

„Minthogy a már akkor is öreg urak magyarul nem tudtak, a tervezetet német nyelven dolgozták ki” – írja Blau, aki 1917-ben a maga 56 évével idősebb volt, mint mindhárom említett szerző 1864-ben.³⁶ Mindenesetre Blau ageizmusa érdekes szociolingvisztikai adalék, akár 1864-re, akár 1917-re vonatkoztatjuk. Az életkor és a nyelvtanulási képesség közötti negatív korreláció még jóval később is erősen élő előítélet volt a közgondolkodásban.³⁷ A beadvány a következőket írja a felállítandó intézet oktatási nyelvéről:

§ Als Unterrichts-sprache ist bei den Quellenstudien die deutsche, bei den übrigen Fächern theils die deutsche, theils die ungarische Sprache anzuwenden, und wird bei Besetzung der Lehrerstellen, hierauf Rücksicht zu nehmen sein.

§ Sobald die Mehrzahl der Schüler dafür reif ist, muss mindestens ein Theil der Gymnasialgegenstände in ungarischer Sprache vorgetragen werden.

§ Damit aber die Schüler je eher diese Reife erlangen, soll der ungarischen Sprache als ordentlichem Lehrgegenstände in den unteren Klassen eine besondere Pflege gewidmet werden.³⁸

³⁵ Brill–Steinhardt–Hirsch 1864.

³⁶ Blau 1917: 90; Oláh 2017: 10. Blau állításának ellentmond az, hogy Komlós Aladár szerint Steinhardt Jakab már 1845-től kezdve prédikált magyarul, és meg is jelentetett ezekben az években magyar nyelvű prédikációkat (Komlós 2008: 34). (Vö. „Steinhardt Jakab” In: Szinyei 1891–1914.)

³⁷ Vö. például Lomb 1990: 25.

³⁸ „A forrás[szövegek] tanulmányozása során a német, a többi tárgy esetében részben a német, részben a magyar használandó, és erre figyelemmel kell a tanári állásokat betölteni. Amint a diákok többsége erre felkészült, a gimnáziumi tárgyaknak legalább egy részét magyarul kell előadni. Annak érdekében, hogy a diákok minél hamarabb elérjék ezt a felkészültséget, az alsóbb évfolyamokban külön hangsúlyt kap a magyar nyelv tantárgy oktatása.”

A szerzők a realitásokból indulnak ki: mind a tanárok, mind a diákok német nyelvűek lesznek. Azonban kivitelezhetőnek tartják azt, hogy néhány tanár néhány tárgyat magyarul oktasson, előbb a felsőbb évfolyamokon, megfelelő nyelvi előkészítést követően; majd idővel a tárgyak egyre nagyobb hányadát oktassák magyarul, mind az alsó, mind a felső tanfolyamon. Figyelemreméltó azonban a „forrástárgyak” – ez alatt minden bizonnyal a bibliai, talmudi, rabbinikus szövegek olvasását értették – német dominanciája a tervezet szerint. Talán az ezeket a tárgyakat magyarul oktatni képes tanerő hiánya miatt? Ilyen tanerő kinevelését rövid és középtávon sem tartották reálisnak? El se tudták képzelni azt, hogy ezeket a tárgyakat magyarul is lehessen oktatni, például a megfelelő szaknyelv hiánya miatt? Bárhogy is gondolták az 1860-as években, ez valóban így fog megvalósulni, sőt részben így is marad – habár eltérő okok miatt – még az első világháború nyomában is.³⁹

Immár a kiegyezést követően, az 1868/69-es Izraelita Egyetemes Gyűlés 1869. február 23-i döntése alapján felállt szakbizottság (Brill Sámuel Löw, Deutsch Henrik, Hirsch Márk, Hochmuth Ábrahám, Kohn Sámuel, Steinhardt Jakab) magyarul elkészült tervezetében hasonlót olvasunk a tannyelvről:

25. §. A tannyelv részint magyar, részint német; mindamelllett oda kell törekedni, hogy lassanként minél több tantárgy honi nyelven adassék elő.⁴⁰

A néhány évvel korábbi beadványhoz hasonlóan itt is a realitásokból indulnak ki, de a kiegyezést követően optimistábbak a magyarosodási folyamatokat illetően. A „forrástárgyak” kapcsán sem említik a német primátusát.

³⁹ Benoschofsky 1970: 85.

⁴⁰ Blau 1917: 134; Oláh 2017: 54.

A tervezet bevezetésében a bizottság komplexebb nyelvpolitikai programot is megfogalmaz:

Azon irányzatnak, mely szerint az intézet a magyar nyelv ápolására és terjesztésére lesz hivatva, teljes mérvben elismerése mellett a tannyelv meghatározásánál (25. §.) még is tekintettel kellett lenni arra, hogy a theologiai tudományok tárgyilagos része előadásánál az előadási nyelv hátrányt ne okozzon.

A bizottság szükségképpen kívánja, hogy a magyar nyelv, mint előadási nyelv még a theologiai tanszakoknál is fokozatosan alkalmaztassék. A bizottság t.i. a rabbiképezde, mint Magyarország első nyilvános izraelita tudományos intézete fontos feladatának tekinti: hogy a magyar nyelv használatát a zsidó tudomány terén komolyan kezdeményezze, viszont ez utóbbinak a hazai irodalom körébe beléptetésére utat nyisson és mint közvetítő e kettő közt ily módon a kölcsönös érintkezésre és viszonyhatásra az első lépést megtegye. E cél elérése ugyan ismételt kísérletet és kitartó tevékenységet igényel — de magyar-zsidó theologiai tanintézet irányában, nemcsak hazafiui, hanem még vallásbeli kötelességgé is válik, miután a zsidóság számára mindig előnynek tekintendő, valahányszor előtte, gondolattartalmának kifejezésére új tér nyílik eltekintve egészen attól, hogy a magyar nyelv naponta tágabb körökben és így az izraeliták közt is, mindinkább társalgási nyelvként használtatván, magyar hitszónoklatok és alkalmi beszédek; nemkülönben a biblia és vallástannak magyar nyelvben előadása mindinkább égetőbb szükségé válik; minél fogva az egykori rabbik és tanítóknak minél bővebb alkalmat kell nyújtani arra, hogy magukat ez irányban lehetőleg kiképezhessék.⁴¹

Eszerint a felállítandó Rabbiképzőnek kitűzött feladata a magyar nyelv ápolása és alkalmassá tétele a zsidó teológia (például biblia- és talmudértelmezés), valamint a zsidó tudományok (például zsidó történelem és filozófiatörténet) oktatására és művelésére. Ez a magyar zsidónak, aki egyszerre magyar hazafi és vallását követő izraelita, kétszeresen is kötelessége. A tervezet szerzői úgy

⁴¹ Blau 1917: 129–130; Oláh 2017: 49–50.

érezkelték, hogy ezekben az években a magyar nyelv használata látványosan terjedt az országban: feltehetően elsősorban a német, másodsorban a nemzetiségi nyelvek rovására, és mindenekelőtt a városi polgári rétegekben. A zsidóság is részt vett ebben a magyarosodási folyamatban, ami szükségessé tette a zsidó vallást „megalkotni” magyarul is,⁴² hogy ezen a nyelven is képesek legyenek a rabbik hitszónoklatot tartani, a tanítók pedig hittant oktatni.

Azonban a tervezett intézmény „nyelvi tájképe” nem csupán a magyar nyelvből állt:

[...] Gymnásiumaink t.i. tevékenységek súlypontját mindinkább a reáltudományokra fektetik, szám- és mértanra és természettudományokra, míg például a classicus nyelveket háttérbe szorítják és a görögöt majd-majd abba hagyják. Már pedig a zsidó theologiai tanulmányokra nézve classicus nyelveknek, különösen pedig a görög nyelvnek ismerete nagy jelentőséggel bír. [...] A rabbiképezde továbbá hazai nyelvünk gondos ápolása mellett a német nyelv tanítására is kiválóbb gondot fog fordíthatni, mint ez a gymnasiumokban történik, mivel a modern nyelvek közt a német nyelv az, melyben az újabb és jelenkori zsidó theologia majdnem kizárólag műveltetik.⁴³

A magyar mellett a képzés során fontos szerepet kap a német nyelv: nem azért, mert a várható diákok többsége feltehetően jobban beszélte ezt a nyelvet, mint a magyart,⁴⁴ és nem az Osztrák–

⁴² Az 1990-es évek végén mesélte nekem személyes élményeit Maroš Borský arról, hogyan kellett Csehszlovákia felbomlását követően megalkotni a zsidósághoz kapcsolódó regisztert a szlovák nyelvben, amikor a zsidóságról szóló könyveket állítottak össze, vagy imakönyveket fordítottak. 1993 előtt ugyanis a szlovákiai zsidók főleg magyar, német és cseh nyelvű (jelentős részben háború előtti) kiadványokat használtak. Hasonló helyzet jellemezte a kiigyezeit követő magyarországi zsidóságot is.

⁴³ Blau 1917: 128; Oláh 2017: 48.

⁴⁴ Ekkoriban még fel sem merült, hogy azért is érdemes a kisebbségekhez tartozó gyermekek anyanyelvi fejlesztésére súlyt fektetni, mert ezzel az általános

Magyar Monarchia politikai realitásai miatt, hanem azért, mert ez „az újabb és jelenkori zsidó theologia” elsődleges nyelve. Emellett a klasszikus nyelvekre is hangsúlyt fektettek: a humángimnáziumokban ekkoriban még evidens latin mellett a görögöt – a Septuaginta, Philón és Josephus nyelvét – is kiemelten kezelték.

Nemcsak a magyar zsidóság haladó pártjának volt igénye arra, hogy a rabbik nyelvileg és kulturálisan is integrálódjanak a magyar társadalomba, hanem az ekkor még kizárólag egyházi kézben lévő anyakönyvezés miatt aggódó magyar államapparátusnak is. Amikor az országgyűlés az Izraelita Iskolaalap ügyét kezdte tárgyalni, Trefort Ágoston vallás- és közoktatási miniszter 1874. május 28-i jelentésében a következőket adta elő:

Innen magyarázható a szomorú tény, hogy az ily magán-rabbi-iskolákból kikerült s az illető rabbi tanár által rabbi-képesítvénnel ellátott rabbik közt számosan vannak, kik a héberen kívül semmi nyelven sem írni, sem olvasni nem tudnak, ennél fogva az anyakönyveket a hazai nyelveken vezetni nem képesek [...]. Aki tudvágytól áthatva, hittanítói hivatása érdekében a Jeshibákban nyerhetőnél magasabb műveltségre törekszik, e célt honában el nem érhetvén, kényszerítve van külföldi képző-intézetekhez folyamodni [...]. Ugyanoda kénytelenek fordulni az oly hitközségek is, melyek jobb képzettségű rabbit kívánnak nyerni, mint itthon található; külföldön azonban viszont oly férfiakat nem találhatnak, kik a hazai földön képezve, a tudományos ismeretek s hittudományi műveltség előnye mellett még az üdvös működhetésre olyannyira fontos nemzeti nyelv ismeretével is bírának, és a hazai életviszonyokkal teljesen ismeretesek lévén, vagy azzal megbarátkozván, vallási törekvésekkel szilárdabb alamtudatot és hazafiúi érzetet egyesítsenek.⁴⁵

kognitív képességeik is fejlődnek. Ekkoriban még az állam hivatalos nyelvére történő „átnevelés” volt a politikai-didaktikai cél.

⁴⁵ Komoróczy 2013: 794.

A RABBIKÉPZŐ MEGNYITÓJA

Az Országos Rabbiképző Intézet végül 1877 őszén nyitotta meg kapuit. Az október 4-i ünnepélyes megnyitó alkalmával a külföldi vendégek (Heinrich Graetz, David Cassel és Leopold Kompert) természetesen németül mondták el beszédeiket, akárcsak Bloch Mózes igazgató a másnapi beszédét az örökmécses zsinagógai meggyújtása alkalmából, és Kaufmann Dávid két nappal később a szombat délelőtti hitszónoklatát. De a megnyitón magyarul szólalt fel Schweiger Márton, az Országos Izraelita Iroda elnöke, Kohn Sámuel pesti rabbi és hitszónok (a Rabbiképző állandó bizottsága nevében), valamint Bacher Vilmos, a tanári kar nevében. A zárókőben elhelyezett okirat nyelve is magyar, és természetesen az ünnepség végén magyarul csendült fel Kölcsey *Himnusza*.

Kohn Sámuel és Bacher Vilmos – mindketten Heinrich Graetz egykori tanítványai a breslauer szemináriumban – fontosnak tartották kiemelni a magyar identitáson belül a nyelv szerepét is. Kohn így fogalmazott: „Csak így jöhet az, mit epedve várunk, hogy a társadalom, hogy a népnek tudata, lelkiismerete a magyar zsidóságban végtére a magyar nemzetnek vele nyelvre, érzületre, törekvésre s érdekre nézve egybeforrt lényeges alkatrészét lássa.”⁴⁶

Bacher Vilmos a breslauer (boroszlói) rabbiszeminárium magyar (!) hallgatói részére szervezte meg a Magyar Olvasó Társulatot. Büszkén őrizhette a pecsétnyomót élete végéig, amelyet majd csak özvegye hagyományoz a Magyar Zsidó Múzeumnak.⁴⁷ Ugyanez a magyar nyelv és kultúra iránti elköteleződés érződik a megnyitón mondott beszédében is:

⁴⁶ Bánóczi 1888: 9; Oláh 2017.

⁴⁷ „Pecsétnyomó: Magyar Olvasó Társulat Boroszlóban”. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, azonosító: 64.1006. <https://collections.milev.hu/items/show/28243>, utolsó megtekintés: 2022. július 15.

[...] a reményteljes ihlettségnek jószeme előre nézve a jövőbe, már a kezdet ezen órájában látja, miként kerülnek ki lassanként évről évre ezen házból a magyarhoni zsidó hitfelekezet tanítói, vallási vezetői; [...] kikerülnek magukban hordva az üdvös és sikeres működés biztosítékát, mert magukban egyesítik a kor műveltségével a zsidó theologiai szakok alapos ismeretét, egyesítik a szív meggyőződéséből eredő vallásos érzületet a tudományos ítélet gyakorlott és tapintatos képességével, egyesítik az emberiség erkölcsi javaiért, melyeknek ők is lesznek előharczosai, és Izraél eszméiért és tanaiért, melyeknek ők lesznek hivatott szószólói, lelkesedést a hazához való hű szeretettel és ragaszkodással, a melyben és a melyért szellem munkásai sorában ők is fognak működni.

[...] A műveltekhez az ő nyelvükön fognak beszélni és ismerve, megértve és méltányolva a kornak szellemét és nézeteit, maguk is érthetően és szivrehatólag hirdethetik a vallás ígését, a hitnek igazságait.⁴⁸

Bacher Vilmos édesapja, a magyarországi haszkala héber költője, Bacher Simon egy hébernyelvű alkalmi költeményt írt *Nevéh Sálóm, a béke hajléka* címmel, az Országos Rabbiképző Intézet megnyitóünnepélye alkalmából, amelyet Oláh János publikált. A vers hetedik versszaka az Intézet nyelvpolitikáját éneklí meg:

Örvendeznek az értelmiségiek, hitük szeretői,
Gyermekeik oktatására megfelelő helyet találtak itt
Tóra áldásaira nevelik őket beszélt nyelvükön,
Messzi földre vándorlás, idegen országba költözés nélkül;
Bőkezű nép nyelvén tanulják a Tórát,
Magyarul, szerető testvéreik nyelvén:

Melynek kelet szintén gyökere, mint a héber nyelvnek,
Ezen tanulnak, ezt kedvelik, hibát benne nem ejtenek.⁴⁹

⁴⁸ Bánóczy 1888: 13; Oláh 2017.

⁴⁹ Oláh 2017. Szilvási Eszter fordítása. Az első sorban a המשכילים („az értelmiségiek”) korhűbb fordítása lenne „a felvilágosultak”.

A „szerető testvérek”, a magyarság 1877-ben a költő szavaival „bőkezű nép”, hiszen emancipálta és befogadta a zsidóságot, támogatja egy ilyen intézmény felállítását. Nyelve éppúgy keleti, mint a héber nyelv. A Rabbiképzőben a Tórát ezen a nyelven tanulják, és „hibát benne nem ejtenek”. Valóban?

AZ ELSŐ ÉVTIZED

A megnyitóünnepségen a három professzor közül Bacher Vilmos beszélt, míg Bloch Mózes (az igazgató) és Kaufmann Dávid csak a következő két nap tartott szónoklatot, méghozzá a zsinagógában és németül.

Ez nem véletlenül alakult így, hiszen hármuk közül egyedül Bacher magyarországi születésű. Még övele kapcsolatban is így fogalmaz Komlós Aladár: „a rabbiszemináriumon magyarul ad elő, ha nehézkesen is”.⁵⁰ Az idős Bloch Mózes mindvégig németül fogja tanítani a Talmudot, és ez a hagyomány a következő nemzedékben is megmarad.⁵¹ A zsinagóga szószékén is hasonló a helyzet:

A templomban eleinte csak a tanárok: Bacher Vilmos magyarul, Bloch Mózes és Kaufmann Dávid németül szónokoltak, több szombat- és ünnepnapon. 1880/1-ben szónokolt itt az első növendék, a következő évben már ketten voltak a szónokok, majd hárman. 1883/4 óta a tanárok közül csak Bloch Mózes tart minden évben az engesztelőnapot és husvétünnepet előző szombaton hitszónoklatot. Különben a szószék a főlzaporodott ifjú theologusoké.⁵²

⁵⁰ Komlós 2008: 127, aki sok Bacher-tanítvánnyal beszélhetett. Ennek nem mond ellent a szintén Bacher-tanítvány Heller Bernát véleménye, aki szerint Bacher Vilmos fellépésétől fogva beszélhetünk egyáltalán „magyar zsidó tudományról” (Schweitzer 2021: 152).

⁵¹ Vö. Benoschofsky 1970: 85. Bloch Mózes tanulmányai németül és magyarul is megjelentek a Rabbiképző éves *Értesítő*iben, de a német eredetük magyar fordításai minden bizonnyal nem tőle származnak.

⁵² Bánóczi 1888: 86; Oláh 2017: 86.

Az „ifjú teológusok” – legtöbb esetben – szépen elsajátítják a magyar nyelvet. Szabolcsi Miksa, az *Egyenlőség* című felekezeti hetilap főszerkesztője ezt írja a lipótszentmiklósi⁵³ születésű Ziegler Ignác rabbiavatása kapcsán (ő lesz a Rabbiképző első olyan végzettje, aki külföldön – Karlsbadban – helyezkedik el): „dr. Cziegler [...] még egy másik meglepetésben is részesítette ismerőseit, abban t.i., hogy daczára, hogy tótvidékről való, mégis kifogástalan, sőt pompás magyarsággal tartotta felavatási beszédét.”⁵⁴

A hallgatók nyelvi háttéréről Bánóczi József közöl statisztikát:

Tanév	magyar	német	magyar német	német tót	német horvát	magyar német tót	magyar német oláh	összesen
1877-1878	-	1	27	1	-	2	-	31
1878-1879	2	-	25	3	-	3	-	33
1879-1880	2	-	31	1	-	5	-	39
1880-1881	-	-	35	-	-	4	-	39
1881-1882	-	-	42	-	-	9	-	51
1882-1883	1	-	45	1	-	9	-	56
1883-1884	2	-	55	-	-	12	2	71
1884-1885	2	-	70	-	-	33	2	94
1885-1886	1	-	72	-	-	33	2	108
1886-1887	1	-	76	-	1	36	1	115

1. sz. táblázat

„Az intézetben volt tanulók nyelvi viszonyok szerint”

(forrás: Bánóczi 1888)

⁵³ Oláh 2020a = Oláh 2016a = Oláh 2016b, valamint Oláh 2006.

⁵⁴ *Egyenlőség*, 1888. augusztus 12. 8.

A nyelvi viszonyok kimutatása ezek után nem tartalmaz semmi föltűnőt: e számok az országos viszonyokat tükrözik. Vannak, kik csak magyarul tudnak, vagy csak németül-tótul, de kevesen. A legtöbb beszél magyarul-németül, és a felsőmagyarországiak legnagyobb részét tudnak a németen és tóton kívül magyarul is, ép úgy, mint az oláhvidéki zsidók is beszélnek az állam nyelvét. E tekintetben a zsidó vallású ifjúság – büszkeséggel valljuk – bizonyára tul tesz a hasonló társadalmi állású más vallásbeli ifjúságon. A tanulságot itt is az olvasóra bizzuk.⁵⁵

Az első évtized során a Rabbiképző hallgatóinak létszáma folyamatosan nőtt, amint újabb és újabb évfolyamok léptek be. A statisztikában dominálnak az alsó tanfolyam (amely jelentős részben egy gimnáziumnak felelt meg) hallgatói, míg a felső tanfolyam (a tulajdonképpeni rabbiképzés) létszáma jóval kisebb volt. Látható, hogy a hallgatók, legfeljebb két-három kivétellel, beszéltek (legalább valamilyen szinten) magyarul. Összevetve az egymás alatti sorokat kiderül, hogy akik nem, azok tipikusan vagy megtanultak egy év alatt magyarul, vagy elhagyták az Intézetet. A hallgatók hasonlóan nagy arányban beszéltek németül is. A harmadik legjelentősebb nyelv a szlovák volt, amely a felvidéki hallgatók nagy számával magyarázható.

Ennek az első évtizednek a hallgatója volt Oláh tanár úr egyik „hőse”, az 1890-ben rabbivá avatott Kohlbach Bertalan,⁵⁶ aki később megírta az „első dekász” történetét.⁵⁷ Visszaemlékezésében kiemeli a Bánóczi József által alapított Önképzőkört, amely a magyar nyelv és irodalom köré szerveződött: „Itt ismerkedtünk meg alaposan nemzeti irodalmunkkal; Vörösmarty, Petőfi, Arany, Eöt-

⁵⁵ Bánóczi 1888: 63; Oláh 2017: 63.

⁵⁶ Oláh 2007. Számos más tanulmányában is érintette Oláh János Kohlbach Bertalan életét és munkásságát (például Oláh 2016a: 197). Vö. még Biró 2013.

⁵⁷ Kohlbach 1918.

vös József, Gyulai Pál, Kiss József s természetesen Garay János és a többiek, a nagy elődök: Berzsenyi, Kölcsey verseit szavaltuk el. Önálló verselők, novellás tárcaírók is keltek, történelmi értekezések kerültek felolvasásra; magyar volt mind. Olykor elhangzott nemzeti nagy íróink egy-egy versének héber fordítása is.”⁵⁸ Majd leírja színházi élményeit, többek közt a Nemzeti Színházban és a Népszínházban, és a hírlapok, folyóiratok szerepét is. Ezeket így foglalja össze: „Iskola, önképzés, színház, hírlapirodalom együtt hatott, hogy előkészítse a magyar zsidóság leendő papjait egyházi és társadalmi feladataira.”⁵⁹

Kohlbach is kiemeli a Bacher Vilmos és Bánóczy József által alapított *Magyar Zsidó Szemlét*. Ez az 1884-ben indult havilap a Rabbiképző nyelvpolitikájának fontos eszköze volt – az 1868-as tervet szellemében – a magyar zsidó tudományosság nyelvének művelésével.

Ezt követően Kohlbach rátér tanárainak a bemutatására, jellemzésére. A Budapesti Tudományegyetemen Hatala Pétertől tanultak arab, szír („szírus”) és arámi („khalid”) nyelvet, míg ezt megelőzően a Rabbiképző alsó tanfolyamán Schill Salamontól latint és görögöt, majd Bloch Henrikkel olvasták a görög irodalmat, még az *Antigonét* is. Bánóczyval kapcsolatban pedig ezt az anekdotát osztja meg: „*Mikor Molière-ről szólva, nem tudtuk elolvasni az elvét: «Je prends mon bien partout où je le trouve», rávitt, hogy tanuljunk franciául és már délután keresgélünk antiquariumokban Syllabaire-t, francia könyvet és szótárt. Sapienti sat...*”⁶⁰

⁵⁸ Kohlbach 1918: 72.

⁵⁹ Kohlbach 1918: 74–75.

⁶⁰ Kohlbach 1918: 76.

A német nyelv, pontosabban a német irodalom és irodalmi nyelv oktatása, meglepő módon, az amúgy teológiai tárgyakért felelős „nagygyúk” feladata volt:

Németet teológiai tanáraink tanítottak, Bacher meg Kaufmann. Bacher a megszokott alaposággal vette velünk a Heinrich Gusztáv kiadta német románcokat és balladákat, pontosan követelte a dolgozatokat. Kaufmann, birilliáns előadásával magával ragadott minket, de nem volt pedagógus, hanem sokoldalú tudós. Olvastatta velünk Schiller Wallensteins Tod-ját, Goethe Iphigeniáját; élveztünk. Írásbeli dolgozataink témája gondolkodásra, önálló kritikára készítetett bennünket. Kritikája rendkívül tanulságos, eleven, lekötő; erős szarkazmussal és csodás humorral ébren tartja az egész osztály figyelmét. De a német szaktárgya nem lévén, hiányzott a módszeresség [...].⁶¹

A Talmud és az arámi nyelv oktatásán lehet legjobban bemutatni azt, hogy a Rabbiképző, a hagyományos jesivák világával szakítva, a kortárs egyetemi modellt, tudományosságot, a klasszika-filológia nyelvi precizitását követte „pedagógiai nyelvpolitikájában”:

Deutsch Henrik, az Orsz. Izr. Tanítóképző-Intézet igazgatója, az alsó tanfolyamban tanította a szentírást, a talmud cursoriet és az arameus nyelvet. Legnagyobb érdeme volt sikeres, odaadással, tudással, türelemmel végzett tanítása mellett, hogy megmutatta nekünk: 1. hogy a talmudot magyar nyelven lehet tanítani; 2. hogy a talmud nem kívánja a slendriánságot és a jargon nyelvrontást, hanem épúgy van alávetve a nyelv- és mondattannak, mint minden más irodalmi emlék. Megtanított bennünket a talmudot grammatikailag helyesen olvasni és etimologice megérteni [...].⁶²

E sorokat olvasva tartsuk szem előtt, hogy Kohlbach, tanulmánya megírásakor, már rég nem rabbiként, hanem magyar-német-latin szakos tanárként működött. A főváros szociolingvisztikai realitá-

⁶¹ Kohlbach 1918: 79.

⁶² Kohlbach 1918: 80.

saival naponta szembesült. Visszaemlékezésének záró mondatai hűen adják vissza a Rabbiképző első évtizedének nyelv- és identitáspolitikáját:

[...] Vázlatosan adtam képét az intézet egy dekászának és ebből is láthatjuk, hogy a budapesti országos rabbiképző-intézet sikeresen oldja meg a múltban is legfőbb feladatát, hogy hazánk zsidóságának magyar rabbikat nevelt. Magyar a pap szóban, tettben, érzelemben [...]. Ilyen szellemben irányítja, vezeti a hitoktatást is. A magyar nyelvű zsidó tudományt fejleszti, terjeszti buzgalommal, kitartással, hévvel a szemináriumából kikerült rabbi és hittanár. [...] Magyar zsidó tudományos és szellemi élet az Országos Rabbiképző-Intézet nélkül alig képzelhető.⁶³

AZ IDEALIZÁLT KÉP ÁRNYALÁSA

Eddig tart a Rabbiképző történetének hagyományos narratívája. Azonban már sok jel sugallta, hogy a kép nem ennyire harmonikus. Ahogy azt az 1860-as évek tervezetei realistán előrelátták, a tanítás csak fokozatosan állhatott át németről magyarra. Többször utaltam már rá, hogy Benoschofsky Imre ezt írja a „második nemzedékről”, azaz az 1920-as évekről:

Itt most zárójelben meg kell magyarázni, miért adták elő a Talmudot németnyelvű magyarázattal abban a Szemináriumban, amelynek egyik kitűzött célja volt éppen a magyar kultúra és a magyar nyelv egybeolvasztása a zsidó tanítással. Az „első nemzedék” korában a külföldről meghívott Bloch Mózes még nem tudott magyarul. A mi korunkban éppen fordítva volt: az új nemzedék már alig tudott németül és a „Wissenschaft des Judentums” nyelve akkoriban a német volt. A németnyelvű előadás a nyelvtudást akarta szolgálni.⁶⁴

⁶³ Kohlbach 1918: 86–87.

A magyar születésű Bacher Vilmos, „ha nehézkesen is,”⁶⁵ de magyarul adott elő. Kaufmann Dávid munkaszerződése előírta neki 1877-ben, hogy négy éven belül olyan szinten kell elsajátítania a magyar nyelvet, hogy képes legyen magyarul is megtartani az előadásait.⁶⁶ Kaufmann már két éven belül eljutott erre a szintre, azonban kevés számú magyar publikációját a későbbiekben is lektoráltatta nyelvileg.⁶⁷ A hallgatók magyarul hallgatták a világi tárgyakat (különösen az alsó tanfolyamon), például Bánóczi József irodalmárt, az MTA levelező tagját, mint ahogy a Budapesti Tudományegyetemen felvett kurzusokat, például Goldziher Ignác előadásait is.

Felvetődnek még tisztázásra váró szociolingvisztikai kérdések. Például miért levelezett egymással németül, az MTA Könyvtárában őrzött Goldziher-archívum tanúsága szerint, Bacher és Goldziher? Egyszerűbb volt ezen a nyelven kommunikálniuk, legalábbis írásban, mint ahogy Goldzihernek is természetesebb volt németül vezetnie a naplóját?⁶⁸ Bacher határozott nyelvpolitikai álláspontját tanulmányom első oldalai óta ismeri az olvasó. Goldziher Ignác pedig, Simon Róbert szerint, „munkálkodását magyar nyelven képzelte el” Eötvös József víziójának megfelelően; fiatal korában a *Der Mythos bei den Hebräern*-t is magyarul kezdte el írni; de „a német nyelv túlnyomó használata végső soron kényszerű rezignáció volt Goldziher részéről, amely a legszoro-

⁶⁴ Benoschofsky 1970: 85.

⁶⁵ Komlós 2008: 127.

⁶⁶ Thulin 2012: 325; Turán–Wilke 2016: 18.

⁶⁷ Mirjam Thulin személyes közlése.

⁶⁸ Mind Bacher, mind Goldziher – akárcsak a kortársaik – németül és más nyugati nyelveken publikálták a legtöbb kiemelkedő tudományos munkájukat, de nem mindent. Erről lásd: Turán–Wilke 2016: 19–21.

sabban összefüggött – a Goldziher is mozgató – eötvösi reform-elképzelések lehetetlenné válásával a dualizmuskori Magyarországon.”⁶⁹

Az első „dekász” történetét megíró Kohlbach Bertalan unokatestvére volt Elzász Bernát (1866–1939).⁷⁰ Kohlbachot, Elzászt és Kecskeméti Lipótot együtt avatják rabbivá 1890. február 20-án. A három jóbarát személyisége, felfogása és pályáíve a neológia szimbóluma lehetne, erről korábban már írtam, elsősorban a bibliakritikához való viszonyuk kapcsán.⁷¹

Nyelvi szempontból is szimbólum a három pályáív. Kecskeméti Lipótot a „legjobb magyar hitszónokok közé” sorolja a *Magyar zsidó lexikon* szócikkszerzője,⁷² és ugyanezt emeli ki – még Nagyvárad román fennhatóság alá kerülése után is megőrzött magyar hazafisága mellett – Scheiber Sándor is.⁷³ Kohlbach Bertalan pedig Temesvár-Gyárváros *status quo* hitközségének lett rabbija, majd pályát váltott, és a budapesti Szent István Gimnáziumban tanított magyar, latin és német nyelvet és irodalmat – ezzel megmaradt a nyelvek és kultúrák közti „liminális” helyzetben. Velük ellentétben Elzász Bernát Németországban, a poroszországi Landsberg an der Warthe városában (ma Gorzów Wielkopolski

⁶⁹ Simon 1979: 400. Az idős Brassai Sámuel bírálata alaposabb elemzést igényelne: Goldziher publikált szövegének hosszan-hosszan sorolt nyelvi „hibái” vajon csak a konzervatív-purista nyelvész túlzott kritikája, avagy egyes esetekben valóban tetten érhetők Goldziher szinte tökéletes magyar nyelvi kompetenciáinak bizonyos hiányosságai is? Goldziher anyanyelvének meghatározása sem egyszerű kérdés, lásd: Ormos 2005.

⁷⁰ Oláh 2007: 9; Biró 2013. Halálának időpontjával kapcsolatban lásd: Brocke-Carlebach 2009: 176. Itt további adatok és források is találhatóak a németországi tevékenységével kapcsolatban.

⁷¹ Biró 2013.

⁷² Szabó 1929: 459.

⁷³ Scheiber 2007: 48–49.

Nyugat-Lengyelországban) vállalt rabbiállást, amelyet nyugdíjba vonulásáig betöltött.

A landsbergi poszt elnyerését megelőzően Elzász megpályázta a szentesi rabbiállást is. Ezt a számára is meglehetősen rossz emlékű közjátékot, a korabeli helyi sajtó segítségével, legalább három perspektívából érdemes kielemezni: a kritikai tudományhoz való viszony szemszögéből,⁷⁴ a társas viselkedési normák (például fejfedés, hölgyekkel való kézfogás) szemszögéből és nyelvi szemszögből is. Az önálló tanulmányokat igénylő téma kifejtése helyett álljon itt ízelítőül egy konkrét nyelvi jelenségeket említő idézet a fiatal Kardos Albert magyartanár, irodalomtörténész, később debreceni tanár és az ottani zsidó gimnázium igazgatója, a *dr. Kardos Albert nemzetközi vers- és prózamondó verseny* névadója (tehát egy, a nyelvi kérdések iránt igazán érzékeny személy) tollából:

Az igazság nevében újra meg újra hirdetem és nyilvánítom, hogy *dr. Elzász Bernát ur nem beszél tisztán és helyesen magyarul*. [...] hiszen ő [Ecséri Lajos], a rabbijelölt urnak legerőszakosabb párt-híve, kénytelen bevallani, hogy dr. Elzász ur az igekötő használatát eltéveszti és a határozott alakot határozatlanl cseréli fel. Ez – belátom – nem nagy hiba; legfellebb akkora, mint mikor a betegnek nincs semmi baja, csak a torka véres. Hanem azt épen nem látom be, hogy dr. Ecséri Lajos ur e magyarságellenes hibákat mért bocsátja meg oly készséggel dr. Elzász urnak, holott a boldogult dr. Sebők Márk ellen, ki hasonló hibákban leledzett,⁷⁵

⁷⁴ Biró 2013. Lásd még az összegyűjtött forrásokat a cikk digitális mellékletében: <http://www.biro.hu/Scheiber-2013/>, utolsó megtekintés: 2022. július 15.

⁷⁵ Harsányi (1970: 90–91) összefoglalja a rabbiválasztás szociolingvisztikai részletekben is gazdag előzményeit: Breuer Joachim rabbihelyettes 1889. január elején lemondott az állásáról. „Gyenge magyar tudása csak jó ürügy lehetett azon keveseknek, akik kötekedésükkel nem annyira neki, mint az előljárásságnak akartak kellemetlenkedni” (90). A kiírt pályázatra több mint tucatnyi jelentkező közül az előljárásság Sebők Márkot választotta, de kinevezését a hitközség közgyűlése nem erősítette meg. „Mellőzésének egyik fő oka, ami miatt a választási kortézia folyamán sajtókritikát is kapott: hibás a magyar

épen ő vezette a küzdelmet és dr. Sebők esetleges megválasztását épen ő nyilvánította a szentesi zsidóhitközség örök szegyenének, a mint most egy dr. Sebőknel hajszállal sem különb jelöltnek a megválasztását előre is diadalnak és dicsőségnek hirdeti.⁷⁶

Az elhúzódó sajtópolémia lezárásaként az Elzászt támogató dr. Ecseri Lajos még egy érdekes adalékkal szolgál. Ecseriről tudni lehet, hogy történelem-magyar szakos tanári ambíciói voltak, de szülei kívánságára jogász lett (1918. december 16-án pedig a Szentesi Néptanács elnökévé választják majd). Hitközségi elnöként ő bonyolította le a rabbiválasztást:

A Szentesi Lap 123-ik számával, melyben Dr. Kardos ur ismét a rabbiválasztás agyoncsévelt ügyével foglalkozik, épen egyidejűleg vettem a zsidó hitközséghez Dr. Elzász Bernát úr által beküldött okmányok közt ennek érettségi bizonyítványát s látom abból, hogy neki Bánoczy József budapesti tanár egyik legkitűnőbb magyar nyelvészünk, [...], – a magyar nyelv s irodalomtörténetből jeles osztályzatot adott.⁷⁷

Hogyan értelmezzük ezt a jeles osztályzatot a Rabbiképzőben? Egyrészt hivatkozási alap volt a kortársak szemében. Másrészt, tartok tőle, annyit ért, mint az én jeles osztályzatom tornából és rajzból: az erőfeszítést értékelték, nem a teljesítményt.

beszéde. Ez megbocsáthatatlan már ekkor a szentesi zsidók szemében” (91). A botrányos események miatt lemondott az elöljáróság is, és ekkor lett Ecseri az új elnök. Az *Egyenlőség* beszámolója szerint (1889. szeptember 22., 9) Sebők (Schönberg) Márk ekkor 28 éves, Breslauban végzett fiatal rabbi volt – ez is magyarázhatja hibásnak tartott magyar beszédét. A szentesi pályázata kudarcát követően Szekszárdra tartott épp próbaszónoklatra, amikor Pesten megszállt, rosszul lett és meghalt.

⁷⁶ Kardos 1889: 2.

⁷⁷ Ecseri 1889: 4.

Milyen lehetett Elzász Bernát magyarja? Nehéz rekonstruálni, hiszen magyar nyelvű publikációi szerkesztésen mentek keresztül, akárcsak hitszónoklatai, és nem tükrözik a spontán beszédében megnyilvánuló hiányosságokat. Hosszabb elemzés, analógiákkal való összehasonlítás révén tudhatunk majd esetleg erről többet mondani.⁷⁸

Zárásul idézzük ismét Benoschofsky Imrét, aki az egy generációval későbbi élményeit osztja meg (azt is két generáció távlatából):

Bloch Henrik, az intézet első igazgatójának fia, Németországban tanult, anyanyelve német volt, sohasem tanult meg tökéletesen magyarul. Anyanyelvén kívül történelmet és görögöt tanított. A magyart és a görögöt is németesen ejtette, Zeuszt Cajsznak mondta. Az első német-órán kijelentette: „fogunk németül beszélni. Aki nem érti, jelentkezék!” Egy fiú felállt. – „No hát igyekezzék megérteni” – mondta és ezzel letette a nyelvtanítás gondját, áttérhetett az irodalomra.⁷⁹

Érezhetjük, mi lehetett a kifogás Elzász magyarságával szemben, bár Bloch Henriknek nem az igekötők elhelyezése és a határozottság jelölése okozott gondot, hanem a kiejtés és a szórend. Fontos azonban megjegyeznünk, a dominánsan egynyelvű 20-21. századi Magyarországon egy idegen akcentus szokatlanabbnak hat, mint a késő 19. századi Budapesten. Ekkor itt még nagy számban éltek olyanok, akik felnőttként sajátították el, és ezért akcentussal be-

⁷⁸ A magyart még tökéletesen nem elsajátító generáció átmeneti nyelvváltozatát neveztem korábban Jewish Hungarian 1-nek (Biró 2021). Ennek a nyelvállapotnak a leírása azért nehéz, mert csak kevés spontán (szerkesztésen nem átessett) forrás áll rendelkezésre, míg a kortársak értékítélete – mint azt Elzász esetében is láttuk – nagyon szubjektív. Lásd még: Komoróczy 2007: 254 és Fenyves 2012.

⁷⁹ Benoschofsky 1970: 79.

szélték az (irodalmi, művelt) magyar nyelvet, mert a német nyelvű polgárság leszármazottai voltak, vagy mert külföldi, nemzetiségi, esetleg erősen dialektális háttérből érkeztek a fővárosba.

ÖSSZEFOGLALÁS

A Rabbiképző története elmondható szociolingvisztikai nézőpontból is. Jelen tanulmányomban az előtörténet és az első évtized megrajzolására tettem kísérletet. Bár még nagyon sok forrás feltárására van szükség ahhoz, hogy ez a kép kellően árnyalt legyen, az már most bizonyos, hogy komplexebb a történet, mint a hagyományos idealizált kép a magyar nyelvű zsidó tudományosság fellegváráról, a neológia, a magyarosodó-polgárosodó zsidóság zászlóshajjáról.

A realitás megkövetelte, hogy a német nyelv jelentős szerepet töltsön be az Intézet mindennapjaiban – ezt szimbolizálta az évente publikált *Értesítő*, amely az első időszakban mind magyarul, mind németül megjelent. A tanárok (egy része) és a hallgatók (egy része) arra törekedett, hogy a magyar nyelvű zsidó tudományosság és a magyar nyelvű hitélet kereteit megteremtsék. A vizsgált időszakban ezt a célt szolgálta a *Magyar Zsidó Szemle* elindítása, később az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat (IMIT) és a bibliafordítási projektek is. Azonban nem ment mindez bökkenők nélkül, ahogy azt a Rabbiképző alapítását megelőző reális tervek már előrevetítették. Mindezek alapján kijelenthetjük: a Rabbiképző „nyelvi tájképe” megfestése még sok izgalmas részlet feltárását igényli.

IRODALOM

- Bánóczi József (1888): Az Országos Rabbiképző-Intézet első évtizedének története. In: Uő. (szerk.) *Országos Rabbiképző-Intézet Értesítője az 1886-87-iki tanévről*. Budapest: Országos Rabbiképző – Intézet. 1–105.
- Bányai Viktória (2005): *Zsidó oktatásügy Magyarországon, 1780–1850*. Budapest: Gondolat.
- Biró Tamás (2013): Szeminárium és bibliakritika. Elzász Bernát és a Rabbiképző Teológiai Egylete az Egyenlőség hasábjain. In: Babits Antal (szerk.) *Papírhíd, az egyetemes kultúra szolgálatában. Scheiber Sándor születésének 100. évfordulójára*. Budapest: Logos. 211–258.
- Biró Tamás (2016): Egy befejezetlen beszélgetés tanulságai. In: Peremiczky Szilvia (szerk.) *Schweitzer József emlékezete. A halálának első évfordulóján rendezett tudományos konferencia köszöntőbeszédei és előadásai*. Budapest: Mazsihisz. 128–157.
- Biró, Tamás (2021): Jewish Hungarian. In: Sarah Bunin Benor (szerk.) *Jewish Language Website*. Los Angeles: Jewish Language Project. <https://www.jewishlanguages.org/jewish-hungarian>.
- Blau Lajos (1917): Az országos rabbiképző intézet előtörténetéhez. *Magyar-Zsidó Szemle*, 34(2–4):88–139.
- Blommaert, Jan (2012): *Ethnography, Superdiversity, and Linguistic Landscapes. Chronicles of Complexity*. Tilburg Papers in Culture Studies 29. Tilburg University.
- Brocke, Michael – Carlebach, Julius (szerk., 2009): *Biographisches Handbuch der Rabbiner*, Katrin Nele Jansen (szerk.) *Teil 2: Die Rabbiner im Deutschen Reich, 1871-1945*. München: K. G. Saur.
- Büchler Sándor (1900): A zsidó reform úttörői Magyarországon. *Magyar-Zsidó Szemle*, 17(2):107–119.

- Chambers, J. K. (2003): *Sociolinguistic Theory. Systematic Study of the Social Uses of Language*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Cooper, Levi (2022): The Last Will and Testament of Rabbi David Friesenhausen. *Gesher L'Europa, The Librarians* (Az Izraeli Nemzeti Könyvtár blogja), <https://blog.nli.org.il/en/lbh-friesenhausen/>, utolsó megtekintés: 2022. július 10.
- Csetényi Imre (1941): Az ötvenes évek sajtója és a zsidókérdés. *Magyar Zsidó Szemle*, 58:83–112.
- Edelman, Loulou (2010): *Linguistic Landscapes in the Netherlands. A Study of Multilingualism in Amsterdam and Friesland*. Amsterdam – Utrecht: ACLC & LOT.
- Fenyves Katalin (2012): *Zsidó polgárisodás a 19–20. század fordulójának Magyarországon: a nyelvhasználat és nők helyzetének alakulása*. Habilitációs értekezés. Budapest: Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem.
- Frojimovics Kinga – Komoróczy Géza – Pusztai Viktória – Strbik Andrea (1995): *A zsidó Budapest*. Budapest: Városháza – MTA Judaisztikai Kutatócsoport.
- Groszmann Zsigmond 2021 [1917]: *A magyar zsidók a XIX. század közepén (1849-1870). Történelmi tanulmány*. In: Dombi Gábor (szerk.) *Groszmann Zsigmond válogatott történelmi írásai: 1. könyv, Nagyobb tanulmányok*. Budapest: Infopoly Alapítvány. 81–179.
- Harsányi László (1970): *A szentesi izraelita hitközség története*. Budapest: MIOK.
- Kőbányai János (szerk. 2015): *Két évszázad magyar-zsidó költészete I. Kivirágzás 1840–1919*. Budapest: Múlt és Jövő.
- Komlós Aladár (2008): *A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században*. Budapest – Jeruzsálem: Múlt és Jövő.
- Komoróczy Géza (2012): *A zsidók története Magyarországon II. 1849-től a jelenig*. Pozsony: Kalligram.

- Komoróczy Géza (2013): „Nekem itt zsidónak kell lenni”. *Források és dokumentumok (1965–2012) A zsidók története Magyarországon I–II. kötetéhez*. Pozsony: Kalligram.
- Komoróczy, Szonja Ráhel (2007): *The History of Yiddish Culture in Hungary*. Doktori disszertáció. Oxford: University of Oxford.
- Laihonen, Petteri (2012): Nyelvi tájkép egy csallóközi és egy mátyusföldi faluban. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 14(3):27–49.
- Lomb Kató (1990): *Így tanulok nyelveket. Egy tizenhat nyelvű tolmács feljegyzései*. Budapest: Littera.
- Oláh János (2006): Liptószentmiklóson születtek a XIX. században. *Remény*, 9(1):82–87.
- Oláh János (2007): Kohlbach Bertalan, a folklorista. In: Kohlbach Bertalan: *A zsidó néprajzról*. Magyar Zsidó Tudományok 4. Budapest: Gabbiano Print. 7–32.
- Oláh János (2016a): Egy kicsi város (Liptószentmiklós) zsidó nagyjai a XIX. századból. In: Szécsi József (szerk.) *Keresztény–Zsidó Teológiai Évkönyv 2016*. Budapest: Keresztény-Zsidó Társaság. 178–200.
- Oláh János (2016b): Egy kicsi város (Liptószentmiklós) zsidó nagyjai a XIX. századból. *Yerusha*, 2016(2): 9–28.
- Oláh János (2020a): Egy kicsi város (Liptószentmiklós) zsidó nagyjai a XIX. századból. In: Uő. (szerk.) *Angyalok, démonok, amulettek, adalékok, homíliák*. Budapest: Gabbiano Print. 415–431.
- Oláh János (2020b): *Új zsidó Plutarkhosz*. Budapest: Gabbiano Print.
- Oláh János (szerk., 2017): *A budapesti Rabbiképző történetéből I*. Budapest: Gabbiano Print.

- Ormos, István (2005): Goldziher's Mother Tongue. A Contribution to the Study of the Language Situation in Hungary in the Nineteenth Century. In: Éva Apor – István Ormos (szerk.) *Goldziher Memorial Conference*. Budapest: MTA Könyvtár. 203–243.
- Peremiczky Szilvia (2007): 'Árpád és Ábrahám földiek voltak' (?) – A magyarországi zsidó irodalom vázlata. In: Szegedy-Maszák Mihály – Veres András (szerk.) *A magyar irodalom története II. 1800-tól 1919-ig*. Budapest: Gondolat. 297–314.
- Sándor Klára (2016): Új hullám a nyelvészetben. *Buksz*, 28(1–2): 44–52.
- Scheiber, Alexander (2007): Kecskeméti, Lipót. In: Berenbaum, Michael – Skolnik, Fred (szerk.) *Encyclopaedia Judaica*, 12. Detroit: Macmillan Reference. 48–49.
- Schweitzer Gábor (2021): Emancipáció – Hit – Tudomány. A magyarországi zsidóság jogegyenlősítése és az Országos Rabbiképző Intézet megalakulása. In: Vizi E. Szilveszter – Freund Tamás (szerk.) *Hit, tudomány és társadalom: Tanulmányok az 52. nemzetközi eucharisztikus kongresszus tiszteletére*. Budapest: Szent István Társulat. 143–153.
- Simon Róbert (1979): Brassai Sámuel „nyelvművelő” levele Goldziher Ignáchoz. *Magyar Nyelvőr*, 103:399–415.
- Szabó Imre (1929): Kecskeméti Lipót. In: Ujvári Péter (szerk.) *Magyar zsidó lexikon*. Budapest: Pallas. 459.
- Szinnyei József (1891–1914): *Magyar írók élete és munkái I–XIV*. Budapest: Hornyánszky.
- Thulin, Mirjam (2012): *Kaufmanns Nachrichtendienst: Ein jüdisches Gelehrtennetzwerk im 19. Jahrhundert*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Turán, Sinai (Tamás) (2012): Leopold Löw and the Study of Rabbinic Literature – a Bicentennial Appraisal. *Jewish Studies*, 48:41*–75*.

Turán, Tamás – Wilke, Carsten (2016): Wissenschaft des Judentums in Hungary: An Introduction. In: Tamás Turán – Carsten Wilke (szerk.) *Modern Jewish Scholarship in Hungary. The 'Science of Judaism' between East and West*. Berlin – Boston: De Gruyter. 1–34.

Wardhaugh, Ronald (1995): *Szociolingvisztika*. Budapest: Osiris.

FORRÁSOK

Benoschofsky Imre (1970): Emlékek a Szemináriumról. In: Scheiber Sándor (szerk.) *MIOK Évkönyv 1970*. 74–105.

Brill Sámuel Löw – Steinhardt Jakab – Hirsch Márk (1864): *Das Elaborat der Rabbiner-Commission*. Arad: Goldscheider.

Ecseri Lajos (1889): Nyilatkozat dr. Schlesinger Károly ur nyilatkozatára. *Szentesi Lap*, október. 25. 4. Friesenhausen, David (1820): *Moszdot tevel*. Wien: Anton Strauss.

Kardos Albert: Válasz dr. Ecseri Lajos urnak. *Szentesi Lap*, 1889. október 22. 2–3.

Kohányi Sámuel (1861): *Első hangoztató és olvasókönyv a magyarországi izraelita népiskolák számára*. Pest: Pesti Izraelita Magyar Egylet.

Kohlbach Bertalan (1918): Az Országos Rabbiképző-Intézet első dekászából. In: Bánóczi József (szerk.) *IMIT Évkönyv*. Budapest: Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. 66–88.

L. I. [Lengyel István]: A boldogság serlege. A világ egyik legrégebb zsidó családjának emlékeit őrzi és idézi a kései utód: Bacher Ernő gyémántdiplomás mérnök. *Új Élet*, 1962. november 15. 3.

Löw Lipót: Nyílt levél a' zsidó-emancipatio ügyében. *Pesti Hírlap*, 1844. június 2. 375–376.

ABSTRACT

Tamás Biró

**The “Linguistic Landscape” of the
Rabbinical Seminary in Budapest:
Prehistory and the First Decade**

The Rabbinical Seminary — officially Jewish Theological Seminary — in Budapest (also known as the *Landesrabbinerschule*) was established in 1877 by the Neolog community. It is usually portrayed as the flagship institution of the Hungarian Jewish *Wissenschaft*, which aimed at training rabbis, educators and scholars who would lead their *magyarized* communities, and advance Jewish studies in the Hungarian language. However, a more detailed study of the sources reveals the challenges posed by this aim. From the beginning of the 19th century, various proposals were advanced to establish a rabbinical seminary in Hungary, and this article analyses them from a sociolinguistic perspective. Developing the linguistic competences in both Biblical Hebrew and literary German (the language of contemporaneous Jewish studies) featured as learning objectives very early on; but only in the 1840s did the Hungarian skills of the graduates also become a major goal. While the *magyarization* of the Hungarian Jewry gradually progressed in the subsequent decades, the plans remained realistic, and they envisaged a preliminary period in which some courses would be offered in German. In the first decades of the *Landesrabbinerschule*, only some professors were capable of teaching in Hungarian, and not all students graduated with an impeccable knowledge of the national language. Sociolinguistics thus offers a tool to draw a more nuanced picture of the history of the Rabbinical Seminary.

תקציר

טמש בירו

”הנוף הלשוני“ של בית המדרש לרבנים בבודפשט:
התקופה לפני הקמתו והעשור הראשון להיווסדו

בית המדרש לרבנים בבודפשט (הידוע גם בשם *Landesrabbinerschule*) הוקם בשנת 1877 על ידי הקהילה הניאולוגית. המוסד מתואר בדרך כלל כספינת הדגל של תנועת ה-*Wissenschaft* ההונגרית. מטרתו הייתה להכשיר רבנים, מחנכים וחוקרים שיובילו את קהילות היהודים בהונגריה השואפות להיטמע בחברה ההונגרית, ויקדמו את תחום מדעי היהדות בשפה ההונגרית. עם זאת, מחקר מעמיק יותר של מקורות מאותה תקופה חושף את האתגרים שניצבו בפני הגשמת מטרה זו. כבר בראשית המאה ה-19 הועלו תוכניות שונות להקמת סמינר לרבנים בהונגריה. מאמר זה בוחן תוכניות אלה מנקודת מבטה של הבלשנות החברתית. מטרת ההוראה בסמינר הייתה פיתוח המיומנויות הלשוניות הן בעברית מקראית והן בגרמנית ספרותית (השפה בה נחקרו מדעי היהדות באותה תקופה); בעוד שרק בשנות הארבעים של המאה ה-19 קיבלו גם מיומנויות השפה ההונגרית מעמד מרכזי דומה. למרות שתהליך ניסיונה של יהדות הונגריה להיטמע בחברה ההונגרית התקדם בהדרגה בעשורים הבאים, תוכניות ההוראה נותרו ריאליסטיות והן ניבאו תקופה ראשונית בה חלק מהקורסים נלמדו בגרמנית. בעשורים הראשונים להיווסדו של הסמינר רק מספר פרופסורים ומורים היה מסוגל ללמד בהונגרית, ולא כל התלמידים בסמינר סיימו את לימודיהם תוך ידיעת השפה הלאומית על בוריה. נקודת המבט של הבלשנות החברתית מציעה אפוא כלי לציור תמונה מדויקת וברורה יותר של תולדותיו של בית המדרש לרבנים.